

Свободен труд

от Тициана Теранова
превод: Нега Генова

Увод към българския превод

Тициана Теранова, италианска изследователка и активистка, занимаваща се с теми като дигитален труд в интернет и неолиберализацията на университета, преподава по Дигитални медии, култура и политика в университета *L'Orientale* в Неапол. Текстът, който помещаваме в настоящия брой на dВЕРСИЯ, е един от ключовите научни трудове, занимаващи се с работата в интернет и основополагащ за критическото занимание със специфичността ѝ, но също така и с връзките ѝ с други културни индустрии и късния капитализъм като цяло. За първи път е публикуван в периодичното научно издание *Social Text* (vol. 8, nr. 2) през 2000 г. и е писан малко преди т.нар. дот-ком сриф*, за който често става дума в по-осъвременената версия на статията. Преводът ни тук изхожда от четвърта глава на книгата, издадена през 2004 г. от Pluto Press**; също като статията, писана няколко години по-рано, и този текст е впечатляващо изпреварил времето си и префигуриращ по-късни развития и дебати като например тези, свързани с остойносттаването на културно-афективното производство и отношенията в социалните медии.

Теранова проблематизира един от основните интелектуални и политически парадокси, характеризиращи ранните дебати от края на 1990-те години около статуса на труда в интернет: а именно тенденцията мрежата да бъде разглеждана или като привилижировано поле отвъд капиталистическите експлоаторски отношения, в което техническият и креативен труд е доброволно отдаван и представлява източник на удо-

* Под dot-com crash (още dot-com bubble или Y2K crash) се разбира бързото развитие, спекулация и експлоатация на интернет между 1997 и 2001 г. На 10 март 2000 г. борсовият индекс NASDAQ се срива след като е достигал своя пик.

** Terranova, T. (2004) *Network Culture. Politics for the Information Age*. London/Ann Arbor, MI: Pluto Press (www.plutobooks.com)]. Преводът на четвърта глава, Free labour, е изготвен с изричното съгласие на авторката и издателите и, за разлика от останалото съдържание в този брой, което е с Creative Commons лиценз, не може да бъде възпроизвеждан без изричното им съгласие. – Бел. ред.

волствие и възможност за личностно себестилизиране, или като авангард именно на късния постиндустриален капитализъм, чиито културно-афективни продукти са падали жертва на процесите на „инкорпорация“, характерни за него. Без да губи от поглед необходимостта от занимание със специфичността на труда в интернет, Теранова се противопоставя на една романтизирана представа за мрежата като поначало „външна“ (и едва по-късно кооптирана) на капиталистическите производствени процеси и социално-материалната реалност, очертавайки свързаността ѝ с една по-широка (и пресичаща я) мрежа от социални, културни и икономически отношения. Тя подчертава сходствата на упованието върху „свободния труд“ в интернет с подобно упование, характерно за културните икономики като цяло, особено при връзката им с т.нар. „умствен труд“. Тук няма да преповтарям в детайл основните тези на текста, а бих искала по-скоро да обърна внимание на изкуствеността, с която авторката развива заниманията си с главните противоречия, присъщи на мейнстрийм дебатите за интернет – от въпроса „доброволен или експлоатиран“ до коментарите, опитващи се да дефинират мрежата като или поле на съпротива, или на елитарна привилегия. Тя усложнява дебатите, като отказва да остане в тяхната логика. Така например става възможно културно-техническият, доброволен отгаден, труд да бъде мислен не само през призмата на добилото широка популярност движение за код с отворен достъп, ами включвайки редица често невидими и все пак основополагащи за съществуването на интернет дейности – от управление и писане в мейлинг листи до играта на чат хостове, от поддръжката на уебсайтове до оправянето на бъгове и пр. Един от приносите на текста е именно обхващането на тези често оставащи извън полезрението дейности и включването им в категорията на труда – ход, неизбежно водещ след себе си съществени въпроси от политически и икономически порядък.

Ще завърша, насочвайки вниманието към един нелек пре-

вогачески избор, пред който ме изправи този текст. Централни понятия на авторката включват на английски език термина *knowledge* – знание, познание – като съставна част. Тук (компромисно) съм избрала да преведа *knowledge work* и *knowledge worker* като „умствен труд/работник“. Струва ми се важно обаче да наблегна върху материално-дискурсивните условия, средства и ефекти, които са неделима част от всеки вид труд, включително на този, определен като „умствен“. Същевременно знанието няма как да бъде мислено като плод на индивидуализирани ментални процеси, ами е винаги социализирано, йерархизирано, обусловено материално, преплетено с власт и явяващо се като поле на трансформация, съпротива, преговори. Надявам се, че този смисъл, който трудно може да бъде предаден на български език с думата „умствен“, ще бъде взет предвид при заниманията с тезите на статията. Една минималистична дефиниция на „умствения труд“, която можем да извлечем от текста на Теранова, и която от своя страна не би допуснала заличаването на *умствения/когнитивен/интелектуален компонент във всеки вид труд*, е, че при умствения труд „знанието [е] основен източник на добавена стойност“. Други често срещани понятия – *knowledge class* и *knowledge economy* – съм превеждала като „класа/икономика на знанието“.

Приятно четене!

Свободен труд

„Действителният не-капитал е трудът.“

(Карл Маркс, Критика на политическата икономия, с. 201)

Работата в дигиталната медийна индустрия никога не е била толкова забавна, за колкото бива представяна. Вероятно за работниците в най-известните и най-високостойности компании за кратко работата може и да не се е усещала изобщо като работа.* От друга страна, дори по време на дом-ком балона „робите на мрежата“ (*netslaves*), възприели името на едноименния уебзин, бяха гласовити, що се отнася до експлоататорския характер на работата с нейния изнурителен ритъм и безмилостно непостоянство.** Те говореха за „24/7 електронни съетшопове“, оплакваха се от

* Виж етнографията на Андрю Рос на нюйоркската компания за дигитален дизайн *Razorfish* (Ross, 2003).

** <http://www.disobey.com/netslaves/>. Виж и духовитата класификация на дом-ком йерархиите на труда в Lessard & Baldwin, 2000.

90-часовата работна седмица и „индустрията на мениджмънта на новите медийни компании“. Пререканията в новата медийна индустрия засегнаха и множеството доброволци, които движеха известни сайтове за интернет гигантите. В началото на 1999-а г. седем от петнайсетте хиляди „доброволци“ на *America Online* разклатиха информационната логка, изисквайки от Министерството на труда да разследва дали AOL им дължи надници за това, че години наред са играли безплатно на чат хостове (вж. Margonelli, 1999, с. 138). Работели са дълги часове и това им е харесвало, но същевременно са усетили и болката от това да бъдат употребени от медийната индустрия.

Тези събития указаха неизбежния отпор срещу възвеличаването на дигиталния труд и подчертаха връзката му с модерния експлоататорски суеуоп, и ускоряващото се запагане на умствения труд (*knowledge work*). Но въпросът за труда в „дигиталната икономика“ като ново развитие на познатата логика на капиталистическата експлоатация не може да бъде разрешен толкова лесно. Робите на мрежата са не просто типична за интернет форма на труд – те също така въплъщават едно комплексно отношение към труда, широко разпространено в късните капиталистически общества.

В тази глава наричаме „свободен труд“ онази прекомерна дейност, която превръща интернет в процъфтяваща и хиперактивна медия. Той е характеристика на културната икономика като цяло и важен, макар и непризнат източник на стойност в напредналите капиталистически общества. Гледайки на интернет като на специфичен аспект от фундаменталната роля на свободния труд, също така ще подчертаем връзките между „дигиталната икономика“ и онава, което италианските автономисти наричат „социална фабрика“ (или „общество-фабрика“) (вж. Virno & Hardt, 1996; Negri, 1989; Negri, 1991). „Обществото-фабрика“ описва процес, при който „работните процеси са се изместили от фабриката към обществото, така загвижвайки една истински комплексна машинария“ (Negri, 1989). Едновременно доброволно отдаван и

неплатен, доставящ удоволствие и експлоатиран, свободният труд в Мрежата включва дейности като правене на уебсайтове, модификация на софтуерни пакети, четене и участие в мейлинг листи и изграждане на виртуални пространства. Далеч от това да е „нереално“, празно пространство, интернет е движен изцяло от културен и технически труд – непрекъснато производство на стойност, напълно иманентна на потоците на мрежовото общество като цяло.

Защитата на това твърдение обаче веднага се усложнява с оглед скорошната история на англо-американската културна теория. Как да говорим за труд, особено културен и технически, след разгрома, извършен от трийсет години постмодернизъм? Постмодерният социалистически феминизъм от *Манифеста на киборга* на Донна Харауей изрежда някои от причините за антипатиите на критическата теория от 1980-те години към марксистките анализи на труда. Харауей изрично отхвърля хуманистките тенденции на теоретиците, които виждат в труда една „забележително привилегирована категория, която помага на марксистите да преодолеят илюзията и да открият онази гледна точка, която е необходима за промяната на света“ (Haraway, 1991, с. 159). По подобен начин и Пол Гилрой изразява негодувание от неадекватността на марксистките анализи на труда спрямо наследниците на робите, за които артистичната изява е важна като „средство както за индивидуално себестилизиране, така и за общностно освобождаване“ (Gilroy, 1993, с. 40). Ако трудът е „хуманизиращата дейност на [белия] мъж“, то значи със сигурност този „хуманизиращ“ труд не принадлежи на ерата на мрежовия, постчовешки разум.

„Информатиката на господство“, описана от Харауей в *Манифеста*, е със сигурност обаче погълната от отношението между технология, труд и капитал. В рамките на двайсетте години от публикацията му тази триангулация стана още по-явна. Разширяването на интернет предоставя идеологическа и материална основа на съвременните тенденции

за увеличаване гъвкавостта на работната сила, непрекъснато преквалифициране, работа на свободна практика и разпространение на практики като *supplementing* (или носенето на допълнителна работа от конвенционалния офис в дома) (Castells, 1994, с. 395). Рекламни кампании и бизнес наръчници твърдят, че интернет е не само място на отпадане на опосредяването (имайки предвид прословутата смърт на посредника – от книжарници до туристически компании и магазини за компютри). Той също е и средство, чрез което възниква гъвкавият, колективен мрежови разум.

Източник: Aliran.com

Тук няма да съдя за „ефектите“ на интернет върху обществото. По-скоро ще очертая начина, по който интернет се свързва с автономистката „социална фабрика“. Така че ще разгледаме как „външната мрежа“ (*outernet*) – или мрежата от социални, културни и икономически отношения, които пресичат и надхвърлят интернет – обгръща и обвързва последния с по-широки потоци на труд, култура и власт. От основно значение тук е да се премине отвъд представата, че при киберпространството става дума за бягство от реалността, за да

можем така да разберем как реалността на интернет е дълбоко свързана с развитието на постиндустриалните общества като цяло. То е сродно с явленията, описвани като „външни икономики“ в рамките на някои теоретични перспективи (като например теорията за трансакционни разходи), твърдящи, че „производството на стойност все повече включва въвеждането на продуктивни елементи и социално богатство, намиращи се извън прекия производствен процес...“ (Negri, 2003, с. 209). Културната и техническа работа е от централна важност за интернет, но тя също е и широко разпространена дейност в напредналите капиталистически общества. Такъв труд не е уникален за т.нар. „умствени работници“, а представлява основна черта на постиндустриалната икономика. Всепроникващият характер на това размито културно производство поставя под въпрос легитимността на фиксираното отграничение между производство и потребление, труд и култура. Той също така подрива разграничението на Гилрой между работата като „изго, нищета и подчинение“ и артистичния изказ като средство за себестилизиране и общностно освобождение. Все по-размитата територия между производство и потребление, работа и културен изказ обаче не говори за възвръщане на спокойствието на отчуждения работник, описан от Маркс. Интернет не превръща автоматично всеки потребител в активен производител, а всеки работник в креативен субект. Процесът, при който производство и потребление биват реконфигурирани в рамките на категорията на свободния труд, говори за разгръщането на една друга логика на стойността, чиито ходове се нуждаят от внимателен анализ.*

* Разглеждайки тези развития, също така ще се позовавам върху дискусии, циркулиращи в интернет в сайтове като nettime, Telepolis, Rhizome и Ctheory. Онлайн дебатите са един от изразите на принадлежната стойност, родена от дигиталната икономика – тя е хиперпродукция, която може единствено да бъде частично реабсорбирана от капитала.

Дигиталната икономика

Понятието „дигитална икономика“ възниква в края на 1990-те години като начин за обобщаване на описаните по-горе процеси. Като понятие, то сякаш описва формация, която, от една страна, засяга постмодерната културна икономия (медиите, университета и изкуствата), а от друга – информационната индустрия (информационно-комуникационния комплекс). Подобно пресичане на две производствени полета представлява предизвикателство за теоретичното и практическо занимание с въпроса за труда. Този въпрос се е превърнал в маргинален в медийните изследвания, в сравнение с въпросите за собствеността (в политическата икономика) и потреблението (в културологията).

Тук ще разграничим между Новата икономика – „маркер на исторически период, отчитащ конвенционалната си връзка с интернет компании“ (Ross, 2003, с. 9) – и дигиталната икономика – едно по-малко преходно явление, основаващо се върху ключови характеристики на дигитализираната информация (лесното копиране и ниската или нулева цена на споделяне). Според дефиницията на Ричард Барбрук, дигиталната икономика се характеризира с появата на нови технологии (компютърни мрежи) и нови типове работници (като дигиталните занаятчии) (Вж. Barbrook, 1997, и 1999).^{*} Според Барбрук дигиталната икономика е смесена икономика: тя включва публичен елемент (държавното финансиране на първоначалното изследване, което създава *ARPANET*, финансовата поддръжка на научни дейности, имащи ключова роля за изграждането културата на интернет); пазарно-мотивиран елемент (появил се по-късно и опитващ се да си присвои дигиталната икономика като въвежда наново остоковяването); и икономика на даровете (истинският израз на напредналата капиталистическа

^{*} Вж. *Digital Artisan Manifesto* (анонимен автор) и аргумента на Анджо Рос в *NoCollar*, че дигиталното занаятчийство е израз на една краткотрайна фаза в пазара на интернет, отговаряща на временния недостиг на способности, който първоначално предотвратява едно по-индустриално разделение на труда (Ross, 2003).

продукция, който подготвя окончателното ѝ преодоляване в един бъдещ „анархо-комунизъм“).

Барбрук твърди, че във визията на политици и корпоративни лидери, обвързващи бъдещето на капитализма с информационната стока, е заложено принципно неразбиране. Той обръща внимание на множеството дискусии групи, мейлинг листи и на разпределеното обучение на програмисти, и твърди, че интернет далеч не е просто нов начин за продажба на стоки. Преобладаването на взаимоотношения на сътрудничество на големи разстояния и безпаричният обмен подсказват за практикувано отношение с жизнеспособен и алтернативен политически и икономически модел.

Неограничавани от физическата дистанция, те си сътрудничат, без директното посредничество на парите или политиката. Като не се интересуват от авторски права, те дават и получават информация, без дори да помислят за плащане. Там отсъстват държави или пазари, които да опосредяват социалните връзки – мрежовите общности са по-скоро формирани през взаимните задължения, създадени от даровете на времето и идеите. (Barbrook, 1999, с. 135)

Визията на Барбрук за информационните общи блага само е затвърдена от по-късната експлозия на *peer-to-peer* мрежи за споделяне на файлове – огромно мрежово явление, което разбуди музикалната и филмова индустрии.

От марксистко-хегеловански ъгъл Барбрук вижда във високотехнологичната икономика на даровете процес на преодоляване на капитализма отвътре. Тази икономика е иноваторски момент, който надскача както пуризма на направи-си-сам културата на Новото ляво, така и неолиберализма на идеолозите на свободния пазар: „парично-стоковите и даровите отношения не са просто в противоречие, но също така и съществуват наред и в симбиоза едно с друго“ (Barbrook, 1999, с. 137). Участниците в икономиката на даровете не се колебаят да използват пазарни източници или държавно финансира-

не, за да приложат потлач* икономиката на свободния обмен. Потлачът и икономиката обаче в крайна сметка си остават несъвместими, и пазарната икономика постоянно заплашва с реприватизация на общите анклави на икономиката на даровете. Според Барбрук остоковяването и повторното налагане на режима на собствеността са главната стратегия, чрез която капитализмът се опитва да върне анархо-комунизма на Мрежата обратно в пределите си.

Този ранен опит за предлагане на полемична платформа, от която да се мисли дигиталната икономика, слага прекомерно голям акцент върху автономията на високотехнологичната икономика на даровете от капитализма. Процесите на обмен, характеризиращи интернет, не са просто повторното явяване на комунизма в най-напредничавата икономика, на потиснатото друго, излизащо на повърхността точно в момента, когато изглежда сякаш е разгромен. Важно е да си припомним, че икономиката на даровете – като част от по-голяма информационна икономика – е сама по себе си важна сила във възпроизводството на трудовата сила в късния капитализъм като цяло. Осигуряването на „свободен труд“, както ще видим по-нататък, е основополагащ момент в създаването на стойност в икономиката като цяло – отвъд дигиталната икономика на интернет. Както ще стане ясно, условията, които правят от свободния труд важен елемент на дигиталната икономика, са основани на труден експериментален компромис между исторически залегналото културно и афективно желание за креативно производство (от вида, който често се асоциира с наблягането на Гилрой върху „индивидуално[то] себестилизиране, [...] и общностно[то] освобождаване“), и настоящия капиталистически фокус върху знанието като

* Потлачът (букв. – „дар“; „раздавам“) е социална практика на северноамерикански местни племена, характеризираща се с разхищаването и доброволното отдаване на дарове в общността. Комплексността на значението, функцията и отношението спрямо живота в общността като цяло на този феномен е описана от френския антрополог Марсел Мос в есето му от 1925 г. „Дарът. Форма и основание за обмена в архаичните общества“. Издадено е на български през 2001 г. от изд. „Критика и хуманизъм“. – Бел. прев.

основен източник на добавена стойност.

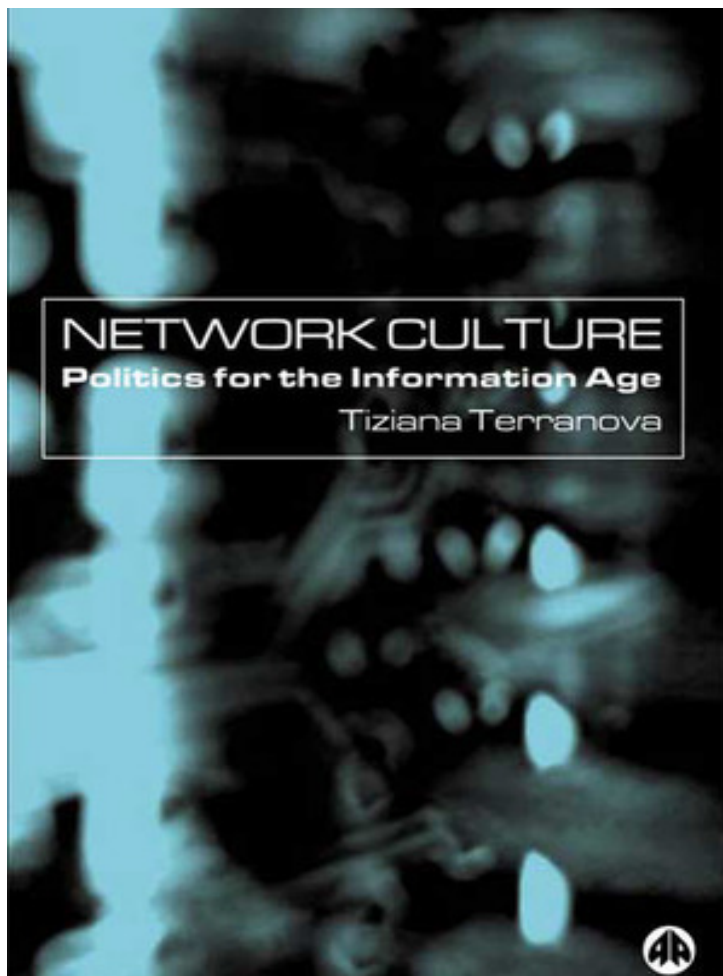
Доброволците за *America On Line*, робите на мрежата и любителите уебдизайнери не работят просто защото капиталът иска от тях да работят, а от желание за афективно и културно производство. То е не по-малко реално само защото е социално формирано. Културната, техническа и креативна работа, поддържаща Новата икономика, е направена възможна от развитието на капитала отвъд ранните индустриални и фордистки форми на производство и следователно е особено широко разпространена именно в тези сфери, където пост-фордизмът е действал в продължение на няколко десетилетия. В свръхразвитите страни край на фабриката води до маргинализацията на старата работническа класа, но също така и произвежда поколения работници, които биват многократно агресирани като активни потребители на стоки, носещи смисъл. Свободният труд е моментът, в който това осведомено потребление на култура бива превърнато в излишък от производителни дейности, които биват едновременно приети с наслаждение и безсрамно експлоатирани.

Теорията на мениджмънта също все повече се занимава с въпроса за умствения труд – неопределимото качество, централно за процесите на стимулиране на иновациите и за постигане на целите за конкурентноспособност. Например Дон Тарскот пише в *The Digital Economy* (един класически пример за мениджърска литература от Новата икономика) за една „нова икономика, базирана върху мрежовото свързване на човешкия интелект“ (Tarscott, 1995, с. xiii). Човешкият интелект предоставя силно необходимата за икономическото здраве на организацията добавена стойност. Той обаче поставя и проблем: не може да бъде управляван по съвсем същия начин, както по-традиционните видове труд. Умствените работници имат нужда от отворени организационни структури, за да могат да произвеждат, тъй като производството на знание се основава на сътрудничество. Него Барбрук бе дефинирал като „икономика на даровете“.

... понятието за контрол и управление се изменя към структури, основани върху работата в екип. Всеки, носещ отговорност за управлението на умствени работници, е наясно, че те не могат да бъдат „управлявани“ в традиционния смисъл на думата. Често те имат специализирани познания и способности, с които мениджмънтът не може да се сравнява или дори разбере. Новото предизвикателство пред мениджмънта е на първо място да привлече и задържи тези активи като маркетира спрямо тях организацията, а после да предостави креативната и отворена комуникационна среда, където тези работници да могат ефективно да приложат и увеличат познанията си. (Tapscott, 1995, с. 35; акцентът мой)

Следователно за Тапскот дигиталната икономика решава по магически начин противоречията на индустриалните общества, каквото е класовата борба: докато в индустриалната икономика „работничката се опитва да постигне удовлетворение чрез свободното време [и]... е отчуждена от средствата за производство, притежавани и контролирани от някой друг“ (Tapscott, 1995, с. 18), в дигиталната икономика тя намира удовлетворение чрез работенето и открива в ума си своите собствени, неотчуждени средства за производство. Такива производителни средства трябва да бъдат култивирани чрез насърчаването на работничката да участва в културата на обмен, чиито потоци са предимно държани от компанията, но трябва да включват и нещо „външно“: контакт с бързия свят на знанието като цяло. Конгресът, изложението, конференцията – традиционните начини на износ на това общо познание – биват допълнени от мрежови технологии както вътре, така и извън компанията. Въпреки че трафикът на тези потоци на знание трябва да бъде контролиран (оттам идва и корпоративната грижа към употребата на интранет), интернет ефективно функционира като канал, през който „човешкият интелект“ обновява способността си за производство.

Възможно ли е да погледнем отвъд тотализиращата реклама на мениджърската литература, но и отвъд някои от концептуалните ограничения на Барбруковия модел на икономиката на даровете? Ще разгледаме някои възможни обяснения за едновременно съществуване в рамките на дебата за дигиталната икономика на дискурси, които привиждат в нея опозиционно движение, и такива, които виждат в нея функционално развитие към нови механизми за извличане на стойност.

Корица на книгата *Network Culture. Politics for the Information Age*, по чиято четвърта глава е направен настоящият превод. Източник: *Pluto Press*.

Възможно ли е край на отчуждението в марксистки смисъл, за което мениджмънтът гурутата мечтаят, да е едно и също с икономиката на даровете, възвестена от левичарския дискурс?

Можем да започнем да търсим изход от тази загънена улица, отделяйки етикета „дигитална икономика“ от изключителната му употреба за обозначаването на напреднали форми на труд (можем, следователно, да започнем, отнемайки иноваторския му статут). Тази глава описва „дигиталната икономика“ като специфичен механизъм на вътрешно „каптуране“ на по-широки находи-

ща от социално и културно знание. Дигиталната икономика е важно поле на експериментаторство със стойност и свободен културен/афективен труд. Става дума за специфични производствени форми (уебдизайн, мултимедийна продукция, дигитални услуги и др.), но и за форми на труд, които не биват непосредствено разпознавани като такива: чатове, истории от „истинския живот“, мейлинг листи, любителски бюлети-

ни и прочие. Тези видове културен и технически труд не са произведени от капитализма по директен начин в смисъла на причина и следствие – тоест, те не са се развили просто в отговор на икономическите нужди на капитала. Те обаче са се развили във връзка с експанзията на културните индустрии и са част от процеса на икономическо експериментирание със създаването на парична стойност от знание/култура/афект.

Този процес е различен от онзи, описван от популярната лява мъдрост за инкорпорирането на автентични културни моменти: не става дума за лошите момчета на капитала, които се промъкват към ъндърграунд субкултури или подчинени култури, „инкорпорирайки“ плодовете на производството им (стилове, езици, музика) в хранителната верига на медиите. Този процес по-често се приема за края на определена културна формация или поне за края на „автентичната“ му фаза. След инкорпорацията им, локалните култури биват подхванати и разпространявани глобално, така допринасяйки към културната хибридизация или към културния империализъм (в зависимост от това кого слушате). Вместо капиталът да „инкорпорира“ изотвън автентичните плодове на колективното въображение, изглежда по-приемливо да мислим културните потоци като произхождащи от поле, което е винаги вече на капитализма. При инкорпорацията не става дума за капитал, който връхлита автентичната култура, а за един по-иманентен процес на провеждане на колективния труд (дори като културен труд) в паричните потоци и неговото структуриране в капиталистически бизнес практики.

Субкултурните движения в продължение на десетилетия тълчат джобовете на мултинационалния капитализъм. Подхранвани от потреблението на по-ранни културни моменти, субкултурите са предоставяли външния вид, стила и звуците, които продават дрехи, CD-та, видео игри, филми и рекламни слотове по телевизията. Това често се случва чрез активното участие на членове на субкултурите в производството на културни блага (независими лейбъли в музиката;

малки дизайнерски магазини в модата)*. Това участие, както предполага и думата, е доброволно явление, макар и често да е съпроводено от виковете „Продажници!“ Плодовете на колективния културен труд не просто са присвоявани, но и доброволно провеждани и структурирани по противоречив начин в капиталистически бизнес практики. Отношението между култура, културни индустрии и труд в рамките на тези движения е много по-комплексно, отколкото предполага представата за инкорпорация. В този смисъл, дигиталната икономика не е ново явление, а просто нова фаза в тази дълга история на експериментиране.

Класа на знанието и нематериален труд

Въпреки множеството повече или по-малко подвеждащи възвеличавания на демократичния потенциал на интернет, неговите връзки с капитализма винаги са били твърде крепки, за да е спокоен политизираният ум. Изкушаващо е да противодействаме на наивния технологичен утопизъм, обръщайки внимание на това, че компютърните мрежи са материалното и идеологическо сърце на информационния капитал. Интернет, рекламиран по телевизията и изобразяван в пресата, изглежда не просто като най-новото възплъщение на неуморно търсещия нови пазари капитал, но и се явява като една машина, произвеждаща пълен консенсус. Тя социализира масата пролетаризирани умствени работници в икономиката на несекваща иновация**. Все пак, според новата мода, ако скоро не минем онлайн, ще излезем от употреба, ще станем ненужни и ще бъдем ликвидирани. Ако обаче го направим, ще станем

* За обсъждане на независимата музикална индустрия и отношението ѝ спрямо корпоративната култура, виж Hesmondalgh, 1999. Ангела Макроби също изследва подобно явление в модата и дизайнерската индустрия в McRobbie, 1998.

** Виж стимулиращия раздел върху работата във високотехнологичната индустрия в: Bosma et. al., 1999.

част от „хайвмайнга“ (*hive mind*)* – или нематериалната икономика на интелигентните свързани субекти, отговорни за забързването на ритъма на „безконечните вълни на разклоняващи се иновации“ (Kenney в Davis et al., 1997)** на капитала. Мултимедийни артисти, писатели, журналисти, софтуерни програмисти, графични дизайнери и активисти, ведно с малки и големи компании, са в сърцето на този проект. За някои те представляват новия културен елит, а за други – нова форма на пролетаризиран труд***. Дигиталните работници биват описвани съответно като или съпротивляващи се, или подкрепящи капиталистическия проект, често в пряка връзка с позициите им в мрежовия, хоризонтален и все пак йерархичен свят на умствената работа.

Всяко отсъждане относно политическия потенциал на интернет следователно е обвързано не само с прехвалената му способност да позволява децентрализиран достъп до информация, но и с въпроса за това кой и как се ползва от него. Твърдението е, че ако децентрализираната структура на Мрежата струва нещо, то трябва да имаме познание за съставлящото я население (оттам идват и безкрайните статистики върху дохода, националността, пола и расата на интернет потребителите – най-често запитваната, изпитвана и все пак непрогледна материя за проучвания в света). Ако това население все още е предимно съставено от „умствени работници“ – един глобален елит без връзка с онеправданото мнозинство, – то има значение дали тези работници са приемани като носители на елитарна културна и икономическа

*Букв. „кошерен/разроен ум“. Може да описва поведението на роящи се насекоми, като например пчелните колонии. Често употребяван и за обозначаване на споделения интелект, съзнание или познание в голяма група хора. – Бел. прев.

** Виж и Morris-Suzuki в Davis et al., 1997.

*** Виж Suvin, 1991, и Aronowitz & Di Fazio, 1994. Според Анджо Клемент информационните технологии са въведени като продължение на тейлъристките техники на научен мениджмънт по-скоро на наетите на средните етажи в компаниите, отколкото на чиновниците. Тези технологии отговарят на мениджърската нужда от ефикасни начини за управление на интелектуалния труд. Клемент обаче изглежда обвързва този научен мениджмънт с работната станция, макар и да е готов да признае, че личните компютри въвеждат елемент на автономия, към която мениджмънтът изпитва особена неприязън (Clement, 1988).

власт или като авангарда на нови конфигурации на труда, които не гарантират непременно елитен статус.

Въпросът за това кой използва интернет е едновременно необходим и все пак подвеждащ. Необходим е, защото трябва да се запитаме кой участва в дигиталната икономика преди да можем да я съдим. Подвеждащ е, защото има за презумция, че всичко, което трябва да знаем, е как да локализираме умствените работници в дадена „класа“ и че познанието за нея би ни дало отговор за политическия потенциал на Мрежата като цяло. Ако можем да докажем, че умствените работници са авангардът на труда, то тогава Мрежата се превръща в съпротивително пространство (Varbrook, 1999); ако можем да докажем, че умствените работници владееят властта в информационните общества, то тогава Мрежата е продължение на затворената общност на средните класи (вж. Robins, 1996). Дори ако признаем, че умствените работници са действително фрагментирани що се отнася до йерархия и статус, това няма да ни помогне особено – пак ще бъдем доведени до една опростена система на категоризация, в която Мрежата се превръща в поле на борби между разнородните представители на класата на знанието.

Въпросът е усложнен още повече от упоритата съпротива на „знанието“ спрямо количественото му определение: знанието не може да бъде приковано единствено до определени социални отрязъци. Макар че преходът от фабриката към работата в офиси, от производството към услугите, е широко приет, все още не е ясно защо някои хора са квалифицирани, а други не (вж. Webster, 1995). „Умствената работничка“ е една изключително оспорвана социологическа категория.

Възможен е обаче и един по-интересен ход, ако не разглеждаме класата на знанието в рамките на количествени параметри, а се концентрираме върху „труда“. Макар че представата за класа запазва материална стойност, незаменима за разбирането на опита на конкретни исторически субекти, тя има и своите ограничения: тя например „замразява“ субекта

подобно на субстанция в химичната периодична таблица. Човек е роден като определен елемент (метал от работническата класа), но може да се превърне в нещо друго (силикон от средната класа), ако бъде подложен на съответните алхимични процеси (образование и доход). Такова разбиране за класата също така замразява културните и парични потоци, които мобилизират трудовата сила като цяло. С оглед ползването на интернет, то предизвиква неопределените възхвали или порицания, които описах по-горе, и не обяснява или осмисля хетерогенността и наличието на гопирни точки сред интернет потребителите. Следователно мисленето на описаното от италианските автономисти и особено от Маурицио Лацарато като нематериален труд изглежда по-полезно. За Лацарато понятието *нематериален труд* се отнася до *два различни аспекта* на труда:

От една страна, то разглежда „информационното съдържание“ на стоката, отнася се пряко до промените в трудовите процеси на работниците – където способностите, нужни за прекия труд, все повече се превръщат в такива, включващи кибернетичен и компютърен контрол (и хоризонтална и вертикална комуникация). От друга страна, що се отнася до дейността, произвеждаща „културното съдържание“ на стоката, нематериалният труд включва редица дейности, които често не биват разпознавани като „работата“ – с други думи, видовете дейности, участващи в дефинирането и фиксирането на културни и артистични стандарти, моди, вкусове, потребителски норми и, по-стратегически погледнато, обществено мнение (Lazzarato & Makdisi et al., 1996, с. 133).

За разлика от умствената работническа, нематериалният труд не е напълно ограничен до една специфична класова формация. Лацарато настоява, че тази форма на трудова сила не е ограничена до високкоквалифицираните работници, ами представлява тип дейност на всеки продуктивен субект в постиндустриалните общества. При високкоквалифицира-

ния работник тези способности са вече налице. При младия работник, при прекаризирания, при безработния младеж обаче тези способности са виртуални – тоест има ги, но са все още неопределени. Това означава, че нематериалният труд е една виртуалност (неопределена способност), принадлежаща към постиндустриалната производителна субективност като цяло. Например obsесивното наблягане върху образованието от страна на правителствата на 1990-те години може да бъде прието като опит за предотвратяване на изчезването на тази виртуалност или пък на това тя да бъде отведена към неприемливи за съвременните властови структури места. Въпреки всичките противоречия на развития капитал и отношението му към структурната безработица, на постмодерните правителства не им харесват абсолютно негодните за работа. Потенциалностите на работата трябва да бъдат поддържани живи като един вид постиндустриална резервна сила. Нито пък може да им бъде позволено да отведат енергията си към експерименталните, номадски и антипродуктивни стилове на живот, които така жестоко бяха нападнати от Закона за наказателното право и публичния ред в средата на 1990-те години във Великобритания*.

За разлика от постфордистите обаче, и в съответствие с автономистките си корени, Лацарато разбира нематериалния труд като не просто функционален спрямо една нова историческа фаза на капитализма:

Виртуалността на тази способност е нито празна, нито аисторична; тя представлява по-скоро отваряне и потенциалност, чиито исторически произходи и предшественици са „борбата срещу работата“ на фордисткия работник, а по-наскоро и процесите на

* Законът за наказателното право масово беше възприет като законодателна промяна срещу рейв партита и по-голямата част от кампанията срещу него бе организирана около „правото на купон“. Най-унищожителните му ефекти обаче падат върху неоплеменните, номадски лагери, които де факто са погубени или биват принудени да се преместят в Ирландия. Вж. Natella & Tinari, 1996

социализация, образователно формиране и културно самоостойностяване. (Lazzarato в Makdisi et al., 1996, с. 136)

Това разпръскване на нематериалния труд (като виртуалност и актуалност) усложнява представата за „умствената работническа“ като класа в „индустриалния“ смисъл на гумата. Бидейки колективна характеристика на работната сила, нематериалният труд може да бъде възприет като пропиващ социалното тяло с различна степен на интензивност. Тази интензивност е произведена от процесите на „отвеждане“ на капиталистическата формация, която разпределя стойността спрямо логиката си на печалба*.

Протест на 9.10.1994 г. в Лондон срещу приемането на Закона за наказателното право и публичния рег. Източник: digitaljournalist.eu

* В двата тома на *Капитализъм и шизофрения*, Жил Делъоз и Феликс Гатари описват процесите, спрямо които капиталът размества и пренамества тела и култури, като движение на „декодиране“, ръководено от „аксиоматизация“. декодирането е процес, чрез който по-старите културни ограничения биват измествани и премахвани – както се случва при модернизацията с по-старите и локални култури. Културни и капиталови

Ако знанието е поначало колективно, то това стои още повече така в постмодерната културна икономия: музиката, модата и информацията са всичките произведени по колективен начин, а компенсирани селективно. В случая на модата и музиката, само някои компании попадат в корпоративните дистрибуторски вериги; спекулативният капитал инвестира само в някои сайтове. Колективната форма на културна работа обаче прави възможни тези продукти, дори и печалбата да е несъразмерно присвоена от вече установилите се корпорации.

От тази гледна точка добре познатата представа, че интернет материализира „колективния интелект“ не е съвсем на място. Интернет подчертава съществуването на мрежи от нематериален труд и ускорява насрояването им в една колективна единица. Производителните способности на нематериалния труд в интернет обхващат работата на писане/четене/управление на и участие в мейлинг листи/уебсайтове/чатове. Тези дейности попадат извън представата за „абстрактен труд“, дефинирана от Маркс като снабдяването с време за производството на стойност без оглед на полезните характеристики на продукта (вж. Berardi, 1998, с. 43). Те свидетелстват за инвестирането на желание в производството, подобно на начина, теоретизиран от много културни теоретици по отношение на потреблението.

За много коментатори експлозията от продуктивни дейности е компрометирана от глобално привилегирования характер на населението на Интернет. Можем обаче да твърдим и че прозрението, че нематериалният труд е разпръснато, колективно качество на постиндустриалния труд в неговата цялост, не отрича наличието на йерархии в знанието (както технически, така и културни), които предструктурират (но не предопределят) естеството на подобни дейности. Тези

потоци са освободени от декодирането, а после отведени в процеса на аксиоматизация, който е абстрактен момент от превръщането на пари в печалба. Следователно декодиращите сили на глобалния капитализъм отварят възможностите за нематериален труд. Вж. Делбоз и Гатари, 2004 и 2009.

йерархии оформят степените, в които подобни виртуалности стават актуалности, тоест преминават от потенциал към това да бъдат реализирани като процесуални, конституиращи елементи от културното, афективно и техническо производство. Нито капиталът, нито живият труд искат да има работна сила, която е завинаги изключена от възможностите на нематериалния труд. Но тук желанията им спират да се припокриват. Капиталът иска да запази контрол върху разгръщането на тези потенциалности и върху процесите на остойностяване. Което значи, че относителното изобилие от културно/техническо/афективно производство в Мрежата не съществува под формата на свободно плаваща постиндустриална утопия, ами в пълно, съ-съставляващо взаимодействие с късния капитализъм.

Колективни умове

Колективното естество на свързания, нематериален труд е възторжено описвано в утопичните изказвания на киберлибертарианците от 1990-те години. Например популярното твърдение на Кевин Кели в *Out of Control* е, че интернет представлява колективен „хайвмайнг“. Според Кели интернет е пореден израз на принципа на самоорганизацията, разпространен в техническите, естествени и социални системи. Интернет е материалното свидетелство за съществуването на самоорганизиращите се, безкрайно производителни дейности на свързаните човешки умове (вж. Kelly, 1994). От една друга перспектива Пиер Леви се позовава на когнитивната антропология и постструктуралистката философия, твърдейки, че компютрите и компютърните мрежи правят възможна появата на „колективен интелект“. Леви, вдъхновен от ранните трудове на експериментатори като Дъглас Енгелбарт, отстоява нов хуманизъм, „който въплъщава и увеличава обхвата на самопознанието и колективната мисъл“

(Provenzo в Levy, 1999, с. viii). Според Леви ние преминаваме от един картезиански мисловен модел, основан на индивидуалната представа за *cogito* (аз мисля), към колективното или множествено *cogitamus* (ние мислим):

Що е колективен интелект? Това е форма на универсално разпределен интелект, непрекъснато подсилван, координиран в реално време и водещ до ефективното мобилизиране на способности [...]. Основата и целта на колективния интелект е взаимното разпознаване и обогатяване на индивидите, а не култът на фетишизираните или въплътените общности (Levy, 1999, с. 13).

И Леви като Кели формулира аргумента си в рамките на често срещаната реторика на съревнование и гъвкавост, доминираща хегемонния дискурс на дигитализирането: „колкото повече сме способни да формираме интелигентни общности като непредубедени мислещи субекти, способни на инициатива, въображение и бързи реакции, толкова по-сигурен ще е успехът ни в тази изключително конкурентна среда“ (Levy, 1999, с. 1). Според Леви дигиталната икономика подчертава невъзможността за абсорбиране на интелекта в процесите на автоматизация: за разлика от първата кибернетична вълна, която измества работниците от фабриката, компютърните мрежи отново подчертават уникалната стойност на човешкия интелект, което действително създава стойност в икономиката на знанието. Според него, тъй като икономиката все повече разчита на производството на креативни субективности, това производство е много вероятно да произведе един нов хуманизъм и да постави креативния потенциал на човека отново в центъра.

Особено в случая на Кели ни беше лесно да отхвърлим представата за „хайвмайнда“ и самоорганизиращия се подобно на свободен пазар интернет като част от реториката на „златната треска на интернет“, която беше навременно унищожена от неочакваните събития през 2001 г. (гот-ком срива,

възраждането на международния тероризъм и империализъм). Трудно ни беше да избегнем чувството за раздразнение в лицето на толкова доброволно пренебрежение към реалностите на работещите във високотехнологичните индустрии – от отровния свят на фабриките за силиконови чипове до електронните суетшоупе на *America Online*, където техническият труд е омаловажен, а отпадането на работници – високо (Вж. Little Red Henski в Bosma et al., с. 189-91). Как можем да се придържаме към представата, че културното производство и нематериалният труд в Мрежата (както Вътрешна, така и Външна) са колективни след експлозията на Проблем 2000* и без да се присъединим към идеалистичния и телеологичен дух на революцията на свързаност?

Бихме могли да започнем с едно просто наблюдение: самоорганизиращият се колективен интелект на киберкултурната мисъл улавя съществуването на свързан, нематериален труд, но анализът му на операциите на капитала като цяло е слаб (включително съвместното съществуване на различни капиталистически лобита и отношението им спрямо институционалното управление). Все пак капиталът е изкуствената среда, в която се материализира колективният интелект. Колективното измерение на свързания интелект трябва да бъде разбрано исторически, като част от специфична движеща сила на капиталистическото развитие. Италианските писатели, идентифициращи се с постграмшианския марксизъм на Автономистите (*Autonomia Operaia*), отдавна се занимават с това отношение, фокусирайки се върху мутацията на труда в заника на фабриката. Представата за самоорганизиращ се „колективен интелект“ обезпокоително прилича на една от централните им идеи, а именно „общия интелект“. Автономистите я „извличат“ от духа, ако не от същинския текст на Марксовите Ръкописи (*Grundrisse*). „Колективният интелект“

* Проблем 2000 или Y2Y bug/Millennium problem е поредица компютърни бъгове, свързани с форматирането и съхранението на календарни данни за датите в началото на 2000 г. – Бел. прев.

или „хайвмайнгът“ частично улавя духа на „общия интелект“, но отменя критичното теоретизиране на автономистите на отношението му спрямо капитала.

В любимия текст на автономистите, *Grundrisse*, и особено във Фрагмента за машините, Маркс твърди (според резюмето на Паоло Вирно), че:

Знанието – на първо място научното знание, но не само то, – именно поради автономията си от производството, клони към превръщането си в нищо по-малко от основната производителна сила, така придавайки на повторителния и обособен труд една остатъчна позиция. Тук се занимаваме със знание, [...] което се е въплътило [...] в автоматичната система на машините (Virno, 1996, с. 266).

Листовка, поместена във вестник от 1999 г. от Великобритания, съдържаща съвети и насоки за справяне с очаквания с настъпването на новата година Проблем 2000. Източник: BBC.

Из блестящите страници на Фрагмента „другият“ Маркс от *Grundrisse* (приет от социалните движения на 1960-те и 1970-те години срещу по-ортодоксалния прочит на *Капиталът*) описва системата от индустриални машини като ужасяващо чудовище от метал и плът:

Производственият процес е престанал да бъде трудов процес в смисъл, че трудът е престанал да обхваща производствения процес като господстващо над него единно начало. Напротив, трудът се явява сега само като съзнателен орган, разпръснат на много точки на механичната система във вид на отделни живи работници и подчинен на съвкупния процес на самата система от машини, като фактор, който е само едно от звената на системата, чието единство съществува не в живите работници, а в живата (активна) система от машини, която по отношение на единичната, незначителна дейност на работника, в противоположност на него, се явява като огромен организъм. (Маркс, 1978б, с. 184)

Италианските автономисти извличат от тези страници представата за „общ интелект“ като „ансамбъл от знание, [...] който съставлява епицентъра на социалното производство“ (Virno, 1996, с. 266). За разлика от оригиналната формулировка на Маркс обаче, автономистите избягват да обрисуват с модернистски тропи общия интелект като дяволска машина. Те твърдят, че Маркс напълно идентифицира общия интелект (или знанието като основна производителна сила) с фиксирания капитал (машината) и така пропуска да отчете факта, че общият интелект не може да съществува независимо от конкретните субекти, които опосредяват учленяването на машините една спрямо друга. Общият интелект е учленяването на фиксирания капитал (машините) и живия труд (работниците). Ако разглеждаме интернет и компютърните мрежи като цяло като най-последните машини – най-скорошния израз на фиксирания капитал, – то няма да ни е трудно да си представим, че общият интелект е жив и здрав и гнес.

Автономистите обаче не спират до описанието на общия интелект като сглобка от човешки същества и машини в сърцето на постиндустриалното производство. Ако случаят беше такъв, чудовището от метал и плът на Маркс щеше просто да е осъвременено до една обхващаща целия свят мрежа, при която компютрите използват хората, за да може машинната система (и следователно капиталистическото производство) да функционира. Визуалната сила на описанието на Маркс е обновена от киберпънк образите на неподвижни хакерски тела, свързани като с пълна връв с матрицата и превърнали се в израстъци на едно живо, всемогъщо киберпространство. Отвъд доходоносните специални ефекти, боксофис успехът на филмите от *Матрицата* потвърждава популярността на параноичната интерпретация на тази мутация.

На залегналия в това описание хуманизъм автономистите противопоставят представата за „масова интелектуалност“, живия труд във функцията си на определящ учленяването на общия интелект. Масовата интелектуалност – като ансамбъл, като социално тяло – „е вместилището на неделимите познания на живите субекти и на тяхното лингвистично сътрудничество... една важна част от знанието не може да бъде вложена в машини, а [...] трябва да се зароди като прякото взаимодействие на работната сила“ (Virno в Makdisi et al., 1996, с. 270). Както подчертава Вирно, при масовата интелектуалност не става дума за различните роли на умствения работници, ами за едно „*качество* и отличителен белег на *цялата* работна сила в постфордистката ера“ (Virno в Makdisi et al., 1996, с. 271).

Широкото разпространение на колективния интелект както в мениджърската литература, така и в марксистката теория може да бъде разбрано като резултат на споделена интуиция за качеството на работата в информационните общества. Умственият труд е изначално колективен, той е винаги резултат от колективното и социално производство на знание (вж. Lazzarato в Bosma et. al., 1999, с. 159-166, и Morris-

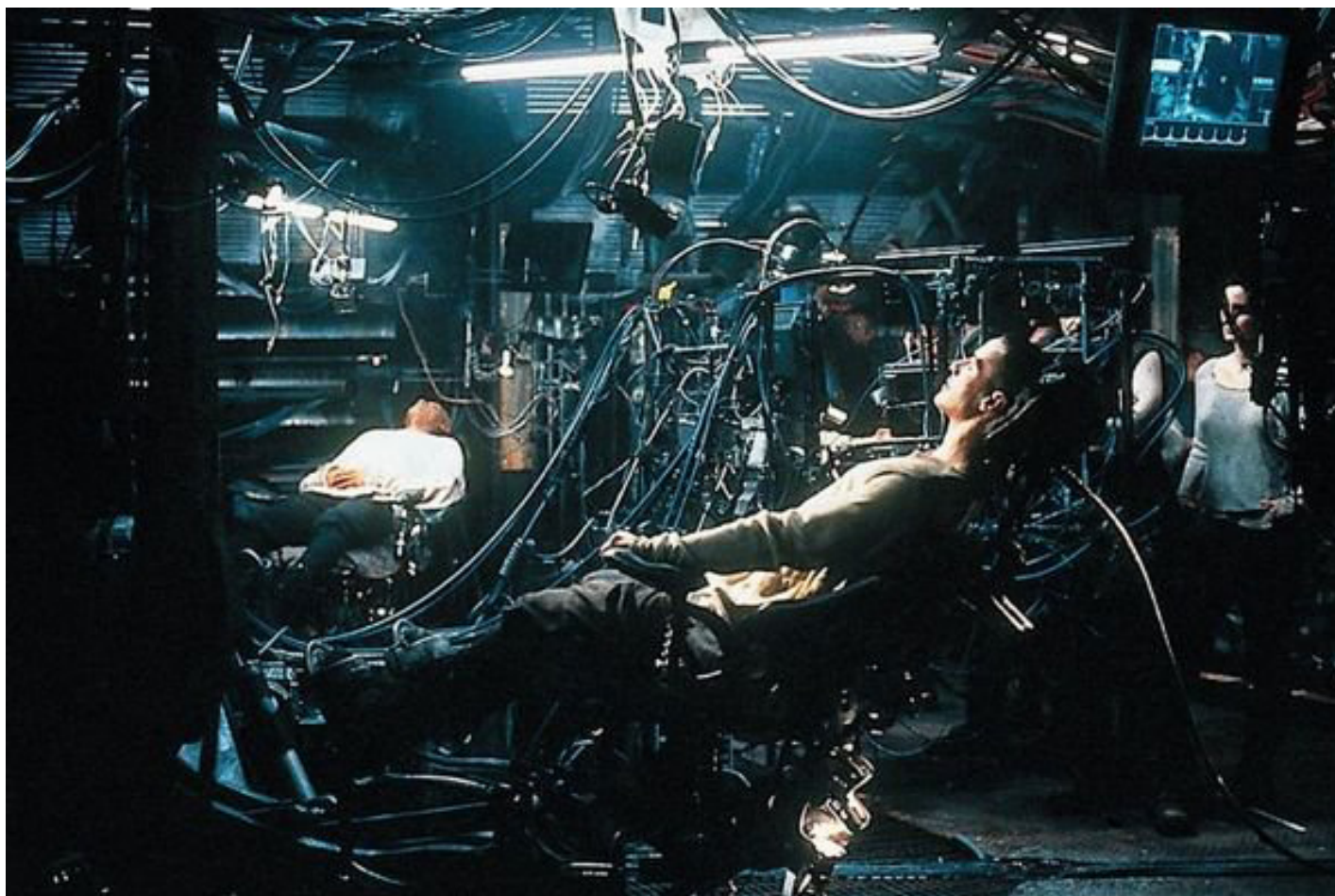
Suzuki в Davis et. al., 1997, с. 13-27). Проблемът на капитала е как да извлече колкото се може повече стойност (в езика на автономистите, да остойности) от това богато, макар и леко непогатливо поле.

При колективния умствен труд следователно не става дума за тези, които работят в индустрията на знанието. Но също не иде реч и за заетост. Масовите съкращения в дотком сектора не предотвратяват нарастването на интернет съдържанието или технологичните мутации. Отчитането на колективния аспект на труда включва отхвърлянето на равнозначността между труд и заетост, вече заявено от Маркс и подчертано от феминизма и постграмианската автономия (Вж. Negri в Vosma et al., 1999, с. 181-186, и Haraway, 1991). Трудът не е равнозначен на наемен труд. Това разбиране може да ни помогне в отричането на част от противното говорене за безработицата, което превръща безработния човек в обект на покровителствено отношение, подбутвания и подтиквания от страна на правителствата в индустриализираните страни („Приеми всяка налична работа или...“). Често безработните само са наричани така, а са в действителност живецът на тежката сива икономика – зле платена работа, която също се влива и в новата медийна индустрия (Ross, 2003). Подчертаването на това, че трудът не е равнозначен на заетостта означава и отчитане важността на свободния афективен и културен труд за медийната индустрия – била тя стара или нова.

Ефемерни стоки и свободен труд

Съществува както приемственост, така и прекъснатост между старите и новите медии, що се отнася до отношението им спрямо културния и афективен труд. Приемствеността изглежда е заложена в споделената им опора върху

публиката/потребителите като производствени субекти. Разликата се корени както в начина на производство, така и в начините, по които работят властта/знанието при двата типа. Въпреки различните национални истории (някои от

Сцена от филма Матрицата от 1999 г.

които наблягат повече върху публичните услуги, отколкото други), телевизионната индустрия, например, е относително консервативна: сценаристи, продуценти, изпълнители, мениджъри и техници имат ясно отграничени роли в рамките на една индустрия, която все още е ръководена от малцина установени играчи. Историческата роля на телевизията като технология, конструираща национална идентичност, също по някакъв начин означава, че тя бива по-често подвеждана под публична отговорност, отколкото пресата.

Това не означава, че старите медии не черпят от свободния труд – точно обратното. Например телевизията и пресата щедро употребяват свободния труд на зрителите/читателите си, но също така често структурират по-ясно тяхното участие – както що се отнася до икономическа организация,

така и до моралисткото съджение. Цената на всички тези телевизионни преживявания „на живо“ е често високата цена на изключително всяване на паника: престъпници вилнеят по улиците и трябва да бъдат спрени чрез твърди полицейски акции; бесни тийнейджъри с ниско самочувствие се нуждаят от сурова обич; егоистичните и лицемерни участници в телевизионни състезания в края на краищата ще си получат заслуженото. Ако това не се случва в интернет, защо тогава интернет не е един щастлив остров на децентрализирано, разпръснато и доставящо удоволствие културно производство, за каквото го представят апологетите му?

Най-очевидният отговор на този въпрос се появи спонтанно за ранните потребители на интернет, които обвиниха комерсиализацията. Е-търговията и все по-голямата приватизация бяха нарочени, че разстройват свободната икономика на интернет, описана от Ричард Барбрук като „икономика на даровете“ (вж. Varbrook, 1999). Действително, интернет можеше да бъде и различно място от това, в каквото се превърна. Но е почти немислима представата, че капитализмът би останал завинаги извън мрежата – способ на комуникация, основополагащ за собствената му организационна структура.

Резултатът на това явно свързване на капитал и интернет представлява дигиталната икономика, която проявява всички белези на ускорение на капиталистическата производствена логика. По време на дните на дот-ком, дигиталната икономика беше най-бързата и видима зона на производство в рамките на късните капиталистически общества. Нови продукти, нови моди и нови култури идваха една след друга в тревожен темп. Това бе бизнес, при който ти се налага да сменяш оборудването/знанието и вероятно персонала си почти всяка година.

В един момент темпът на дигиталната икономика, ускорените ѝ ритми на извеждане от употреба и упованието ѝ върху (предимно) „нематериални“ продукти сякаш паснаха на постмодерната интуиция за променения статут на стоките,

за чието естество се счита по-скоро значението (или липсата на такова), отколкото труда (сякаш двете са отделими едно от друго)*. Повтарящото се оплакване, че интернет допринася за изчезването на реалността, е основано *както* върху хуманистката загриженост за „реалния живот“, *така* и върху постмодерния нихилизъм на генетично модифицираната стока (Вж. Kroker & Weinstein, 1994). Хиперреалността потвърждава хуманисткия кошмар за едно общество без човечество – кулминация на постепенното превземане на сферата на репрезентацията. Стоките в Мрежата са нематериални и в излишък (има твърде много информация, твърде много уеб сайтове, твърде много спам, твърде много мейлинг листи, твърде много безполезна данни и шум) по отношение на границите на „реалните“ социални нужди.

Възможно е обаче изчезването на стоката да не е материално изчезване, ами видимото подчинение на трудовия характер, стоящ зад нея. В този смисъл стоката не изчезва сама по себе си; по-скоро тя става все по-ефемерна, трайността ѝ е компресирана, превръща се по-скоро в процес, отколкото в завършен продукт. Ролята на непрекъснатия, креативен, иновативен труд като основа на пазарната стойност е от изключително значение за дигиталната икономика. Процесът на остойностяване (производството на парична стойност) се случва при изкарването на преден план на характера на труда, който буквално оживява стоката.

Следователно дигиталната икономика е предизвикана от постмодерното допускане, че трудът изчезва, докато стоката приема и разтваря цялото значение. В частност, интернет изкарва на преден план извличането на стойност от непрекъснатата, обновяема работа, и е изключително трудоемък. Не е достатъчно да направиш добър уеб сайт; трябва непрекъснато да го ъпдейтваш, за да запазиш интереса към него

* В *Постмодерната ситуация* Жан-Франсоа Лиотар се занимава предимно със знанието, а не с интелектуалния труд. Книгата обаче все пак предоставя полезна концептуализация на реорганизацията на труда в рамките на производствените структури на късния капитализъм.

и да се бориш с остаряването му. Освен това се нуждаеш и от оборудване (общият интелект е винаги сглобка от хора и техните машини), което да може да бъде ъпдейтвано. То на свой ред бива задвижвано от интензивния колективен труд на програмисти, дизайнери и работници. Сякаш ускоряването на производството се е увеличило до такава степен, че стоките буквално се превръщат в полупрозрачни обекти. Стоките не толкова изчезват, колкото стават по-прозрачни, показвайки във всяко отношение упованието им върху труда, който ги произвежда и поддържа. Именно трудът на дизайнери и програмисти прозира през успешния уеб сайт; именно спектакълът на този труд, променящ продукта си, кара потребителите да се връщат отново. Следователно стоката е точно толкова добра, колкото трудът, вложен в нея.

Последствието от това е, че трайното съществуване на интернет като медийна среда зависи от огромни количества труд (който, както казахме, не е равнозначен на трудовата заетост), само част от който бива хиперкомпенсиран от капризната логика на спекулативния капитализъм. От невъобразимото количество труд, което поддържа интернет като цяло (от трафика по мейлинг листи през уеб сайтове до инфраструктурни въпроси), бихме предположили, че основната му част все още е „свободният труд“.

Свободният труд обаче не е обезателно експлоатиран труд. Казва ни се, че наред ранните виртуални общности, трудът действително е бил свободен: трудът, вложен в изграждането на една общност, не е бил компенсиран от големи финансови възнаграждения (и следователно е бил „свободен“, неплатен), но също е бил доброволно отпуснат в размяна на удоволствието от комуникацията и обmena (следователно е бил „свободен“, приятен, неналожен от никому). В отговор на запитвания от други членове, информацията е била публикувана бързо и споделяна без опосредяване, което ранните граждани на нета не пропускат да оценят. Книгата на Хауърд Райнголд, която малко несправедливо бива обвинявана в самотоволство

на средната класа, е най-известният разказ за добрите стари времена на стария интернет, преди нет-туристите да нагледелят над нет-пионерите (вж. Rheingold, 1994).

Свободният труд, поддържащ интернет, е отчетен в различни раздели на дигиталната литература. Въпреки променливото естество на интернет икономиката (при която вчера ставаше дума за общности и портали, а днес за P2P и безжични връзки, а утре, кой знае...?), идеята за труда на потребителите запазва идеологическа и материална важност, която последователно преминава през турбулентна поредица от интернет моди. Коментатори, които обичайно биха били в несъгласие, като Хауърд Райнголд и Ричард Хъдсън, се съгласяват върху едно: най-добрият начин сайтът ти да бъде видим и да процъфтява в Мрежата, е да го превърнеш в пространство, което е не само достъпно за, но и по някакъв начин изградено от потребителите си*. Потребителите поддържат жив един сайт чрез труда си, чрез натрупващите се часове на достъп до сайта (така генерирайки реклами), писане на съобщения, участия в разговори и понякога превръщайки се в сътрудници. От общо петнайсет хиляди доброволци, движещи AOL, едва шепата се обърнаха срещу него, а останалите останаха. Тази белег е сякаш ендемичен за интернет по начини, върху които комерсиализацията може да окаже влияние, но не и да промени изоснови. Движението за софтуер с „отворен код“ (*open source*), разчитащо на свободния труд на интернет техничарите, е още едно доказателство за тази структурна тенденция в дигиталната икономика.

Интересна характеристика на дебата за интернет (и по някакъв начин доказателство за маскулинистките му пред-

* Вж. Rheingold в Bosma et al., 1999, с. 147-150, и Hudson, 1997. Разрастването на Мрежата е основано върху това, че различни видове производители възприемат различни стратегии за генериране на доходи: някои може да ползват по-традиционни форми на финансова помощ (стипендии, бюджетни пера от публичния сектор, вътрешни бюджети за интернет в традиционни медийни фирми, бизнес веб страници, за които се плаща, като традиционни рекламни форми) или генерирайки лихви в страницата си и после продавайки потребителския профил или рекламно място (фриланс веб продукция), или чрез иновативни стратегии на остойностяване като печат на книги (е-търговия).

разсъдъци) е, че потребителският труд привлече по-голямо внимание в случая на движението за софтуер с отворен код, отколкото в този на мейлинг листите и уебсайтове. Това изкарва на показ упоритата привързаност към маскулистки представи за труд в дигиталната икономика: писането на операционна система е все още по-достойно за внимание, отколкото да пишеш безплатно в чатове на AOL. Това е въпреки факта, че през 1996 г., в пика на доброволческото движение, над трийсет хиляди „общностни лидери“ помагаша на AOL да генерира поне седем милиона долара месечно (вж. Margonelli, 1999). И все пак, движението за отворен код привлече далеч повече позитивно внимание, отколкото по-разстлания потребителски труд, описан по-горе. То заслужава да бъде разгледано поради провокираните от него дебати и отношението му към дигиталната икономика като цяло.

Движението за софтуер с отворен код е вариация на старата традиция на шеъруер (*shareware*) и фриуер (*freeware*) софтуер, която значително допринесе за техническото развитие на интернет. Фриуер софтуерът се разпространява безплатно и дори не изисква плащане от потребителите си. Шеъруер софтуерът се разпространява безплатно, но налага „морално“ задължение върху потребителите за плащането на малка сума на производителя, за да може шеъруер движението да бъде поддържано като икономически модел алтернативен на софтуера със запазени права на гиганти като *Microsoft*. „Отворен код“ „се отнася до вид софтуерно програмиране, при което залегналият в програмата код – изходният код или „перлата в короната“ – по дефиниция е свободно достъпен за модификации, промени и безкрайно преразпределение от широката публика.“ (Leonard, 1999, с. 140)*.

Далеч от това да е идеалистична, малцинствена практи-

*Отвореният код се отнася до специфичните компетенции, въплътени от интернет потребителите преди 1994 г. Когато повечето нет потребители бяха компютърни експерти, софтуерната структура на медията се развиваше чрез непрекъсната интеракция на различни технически способности. Тази традиция все още е оцеляла в институции като Работната група за интернет инженеринг (*Internet Engineering Task Force, IETF*), която е

ка, движението за софтуер с отворен код привлече голямо медийно и финансово внимание. През 1999 г., уеб сървърът с отворен код *Apache* „беше избран за сървърна уеб програма от повече от половината публично достъпни уеб сървъри“ (Leonard, 1999) и оттогава се разраства дотолкова, че немската провинция Бавария и целият Китай наскоро обявяват преход към него. Спекулативните капиталисти с безпокойство слушат по време на конгреси, посветени на отворения код, където биват информирани от дигиталните елити, че отвореният код е необходимост, тъй като „трябва да преминеш към отворен код, за да получиш достъп до ползите на програмистката общност за развитие на отворения код: почти незабавното справяне с бъгове, разпределените интелектуални ресурси на Мрежата, все по-голямата основа на отворени кодове“ (Leonard, 1999, с. 142). Компании със софтуер с отворен код като *Sun* убеждават пазара, че няма нужда да имаш собственическо отношение спрямо кода, за да добиеш печалба: кодът може и да е свободен, но техническата поддръжка, опаковката, инсталационният софтуер, редовните обновявания, офис апликациите и хардуерът не са.

През 1998 г., когато *Netscape* премина към отворен код и покани компютърните техничари и занимаващите се с компютри като хоби да презледат кода на новия браузър, да оправят бъговете, подобрят пакета и да го преразпределят, в специализирани мейлинг листи се разменяха мнения върху последиците от това.* Ходът на *Netscape* разпали наново дебата върху особеното естество на дигиталната икономика. Трябваше ли

отговорна за серия важни решения за техническата инфраструктура на Мрежата. Въпреки че Работната група е подчинена на редица професионални комитети, тя носи важни отговорности и е отворена за всеки, който иска да се присъедини към нея. Фрийуер движението има дълга традиция, но също така наскоро беше разделено от полемиките между свободния софтуер или „copyleft“ движението, и движението за софтуер с отворен код, което представлява един по-прагматичен опит да направи фрийуера перспективен за бизнеса (вж. дебатите на www.gnu.org; www.salonmag.com).

*Всъщност в компютърната индустрия е установен моделът, че може би трябва да се сбогуваш с продукта си, ако искаш да жънеш ползите от него по-нататък. Както отбелязва Джон Пери Барлоу „Добрата запознатост е важен актив в света на информацията. Случаят може често да бъде такъв, че най-доброто, което можеш да направиш, за да увеличиш търсенето на продукта си, е да го предадеш нататък.“ (Barlow, 1996, с. 23) Apple

да бъде разчетен като част от традицията на „икономиката на дарове“ в интернет? Или пък ставаше дума за отвлечение на движението за отворен код от страна на дигиталния капитал и то точно пряко тази традиция? Ричард Барбрук приветства хода на *Netscape* като знак за силата, присъща на архитектурата на медийната среда*. Други като Джон Хорварт не споделят оптимизма му. „Безплатните неща“, предлагани в Мрежата, твърди той,

са или продукт, който те прикача към друг, или те карат да прекарваш още повече време в мрежата. Все пак целта на хората, искащи повече достъп, и на телекомите е потребителите да прекарват колкото може повече време в мрежата, независимо от това какво правят. Целта е да консумираш битове в секунда. (Horvarth, 1998)

Хорварт твърди, че ходът на *Netscape* е далеч от това да доказва устойчивостта на икономиката на дарове в интернет, ами представлява непосредствена заплаха за онези независими производители, за които шеъруер и фриуер софтуерът са били начин на оцеляване тъкмо спрямо „големите момчета“, представлявани от *Netscape*:

Фриуер и шеъруер са способите, чрез които малките производители, много от които отделни индивиди, можеха по някакъв начин да компенсират разрушителните ефекти на големите момчета. А сега булдозерите са се отправили направо към това поле. Що се

стартира, раздавайки безплатни компютри на училища – действие, което не предопределя, но със сигурност повлиява на последвалото упорито присъствие на компютрите *Apple* в образованието. С *IBM* компютрите идва и безплатният *MS-DOS*.

*...техническата и социална структура на Мрежата е развита, за да стимулира отвореното сътрудничество сред участниците си. Всекидневни потребителите заедно изграждат системата. Въвлечени в „интерактивна креативност“, те изпращат мейли, участват в сървъри на мейлинг листи, допринасят в нюзгрупи, участват в онлайн конференции и правят уебсайтове (Berners-Lee, 1998). При липсата на защитено авторско право, информацията може да бъде свободно адаптирана според потребителските нужди. Във високотехнологичната икономика на даровете хората работят успешно заедно чрез „...един отворен процес, включващ оценка, сравнение и сътрудничество.“ (Barbrook, 1999, с. 135-136)

отнася до Netscape [sic], този ход е смислен от бизнес гледна точка и предвещава опасност за работещите в сферата на софтуерното програмиране. Компанията преживя лошо последно тримесечие на 1997 г. и вече намекваше за съкращения. Ами какъв по-добър начин да се отървеш от персонал от това да предадеш продукта си на фрийуер хората и да накараш любители на играта с кодове да го доразвият? Сега въпросът пред Netscape [sic] е как да обуздаят фрийуер звяра, така че да подсиgurят печалбите си. (нак там)

Макар и да е изкушаващо да приведем сривовете и съкращенията като доказателство срещу оптимизма на Барбрукова икономика на даровете, може би има и по-продуктивни начини да разгледаме близките отношения между „идеалистично“ движение като това за отворен код и спекулативната мания на компаниите с отворен код*. Вместо да представлява момент на инкорпориране на едно движение, което преди е било автентично, въпросът за отворения код показва свръхупованието на дигиталната икономика като цяло върху свободния труд – свободен както в смисъла на „невъзнаграден“, така и на „доброволно отдаден“. Това включва лидерите на общности в AOL, програмистите на отворени кодове, любителите веб дизайнери, редактори на мейлинг листи и робите на мрежата, които за известно време бяха готови да „работят срещу капучино“ само заради вълнението и съмнителните обещания за дигиталната работа (Ross, 1998).

Такова упование – почти зависимост – е част от по-големи механизми на капиталистическото извличане на стойност,

* Netscape стартира като много други компютърни компании: основателят ѝ, Марк Ангресен, е част от първоначалната изследователска група, която развива структурата на Световната мрежа (World Wide Web) в лабораторията CERN в Женева. Като много от успешните компютърни предприемачи, той развива браузъра като издънка на първичното изследване, финансирано с държавни средства, и скоро започва собствената си компания. Netscape е и първата компания, която надскача икономическите ограничения на компютърната индустрия дотолкова, доколкото е първата успешна компания, която прави магазин в самата Мрежа. Така Netscape илюстрира някои от проблемите, пред които дори компютърната индустрия се изправя в Мрежата и представлява добра изходна точка за оценката на някои често срещани твърдения за дигиталната икономика.

които са фундаментални за късния капитализъм като цяло. Тоест тези процеси не се зараждат извън капитала, така че после да бъдат наново завладяни от него, ами са резултат от една комплексна история, в която труд и капитал са взаимно конституирани, преплетени и това тяхно отношение бива окончателно стабилизирано по време на кризата на фордизма. Свободният труд е желанието на труда, иманентно на късния капитализъм, а късният капитализъм е полето, което както поддържа, така и изчерпва свободния труд. То го изчерпва като подрива средствата, чрез които трудът може да се поддържа: от бърнаут синдромите на интернет стартопи до твърде ниското заплащане и експлоатацията в културната икономика като цяло. Късният капитализъм не си присвоява нищо: той храни, експлоатира и изчерпва работната си сила и нейното културно и афективно производство. В този смисъл е технически невъзможно да отграничим ясно дигиталната икономика на Мрежата от по-голямата мрежова икономика на късния капитализъм. Особено след 1994 г., интернет винаги едновременно е бил икономика на даровете и напреднала капиталистическа икономика. Грешката на неолибералите (както е илюстрирана от кръга около сп. *Wired*) беше, че сбъркаха това съвместно съществуване с невинна, непроблематична равнозначност.

Както казахме по-горе, тези процеси далеч не са запазени само за най-самоосъзнатите трудещи се в дигиталната икономика. Те са част от една дифузна културна икономика, оперираща чрез и отвъд интернет. Преминаването от първите пионерски дни на интернет към неговия „спекулантски“ или „рецесивен“ етап изглежда не е засегнало тези механизми, ами само ги е засилило. Никъде това не е толкова очебийно, както в Мрежата.

Мрежата и приемника

През зимата на 1999 г. сп. Wired разтърби, че за едва пет години старата Мрежа е умряла – твърдение, което прозвуча като поредното им звучно и мимолетно изказване:

Старата Мрежа беше място, където безработните, мечтаещите и иконоборците отиваха, за да превъобразят сами себе си... При Новата мрежа не става дума за това да се замесиш с непознатото и да се провалиш, ами за сериозната подготовка за деня, когато телевизионното и уеб съдържание ще бъдат предавани по едни и същи дигитални мрежи. (Bayers, 1999, с. 113)

Новата Мрежа беше създадена от големите играчи, но също и от новите начини да накараш публиката да работи. В новата Мрежа, след първите ѝ дни на иноваторство, телевизия и мрежа се срещат в единствената споделена точка: упованието им върху публики/потребители като предоставящи културен труд, преминаващ под етикета „истински истории от живота“. Гери Лейборн, изпълнителен директор на уеб-базираната медийна компания *Охуген*, измисля хипотетично шоу, наречено *Какво мислят?* – комедийно скеч шоу в риалити формат, основано на истории, публикувани в Мрежата, тъй като „смешни неща се случват всекидневно в живота ни“ (Bayers, 1999, с. 156). Както добавя Байерс, „докато не бъде продуцирано, линията между тази идея и по-хлапашки формати, отхвърлени от Гери, като *Най-смешните домашни видеоклипове на Америка*, трудно може да бъде видяна“ (нактам).

Разликата между хлапашки формати като *Най-смешните видеоклипове* и съдържание, произведено от потребителите, изглежда не е в това, че новата Мрежа има по-сериозно естество от демонизираните продукти на „популярни шоута“ и „риалити телевизията“. От абстрактна гледна точка няма

разлика между начина, по който популярните шоута разчитат на изобретателността на публиките си, а уебсайтовете – на приноса на потребителите си. Дори насред най-шокиращата дълнопробност, шоутата разчитат на активността на публиката си и на охотни участници в много по-голяма степен, отколкото други телевизионни програми. В някакъв смисъл те успяват в невъзможното: създават парична стойност от най-неохотните членове на постмодерната културна икономика – тези, които не произвеждат продаваем стил, които не са достатъчно квалифицирани, за да пристъпят в забързания свят на икономиката на знание, са превърнати в парична стойност чрез способността им *афективно* да изпълняват пред публика нищетата си.

В сравнение с културното и афективно производство в интернет, популярните шоута и риалити телевизията сякаш въплъщават една различна логика на отношението между капитализъм (медийните конгломерати, произвеждащи и разпространяващи такива формати) и работната си сила – залъганите, нефункционални граждани на слабо развития Север. В рамките на тези шоута и риалити телевизията, остойносттаването на публиката като труд и спектакъл винаги по някакъв начин се случва в свързката власт/знание, която не позволява непосредственото остойносттаване на участниците в беседи с гости: не можеш просто да поставиш една телевизионна гостуваща в Шоуто на Джери Спрингър и да я накараш сама да разкаже историята си без наличието на опосредяване (това действително твърде много би заприличало на дискредитираните достъпни слотове на обществените медии). Няма реален непрекъснат достъп до риалити телевизията, ами спадащи/увеличаващи се нива на селективен монтаж (в зависимост от различните модалности на комуникационния спектър, който преминава от наземна до дигитална телевизия и интернет). В случая на шоутата с поканени гости, различни нива на знание се намесват между госта и апарата на остойносттаване. Те

Водещият на *Шоуто на Джери Спрингър*, показвано по североамериканската телевизия между 1991 г. и юни 2018 г.

Източник: jerryspringertv.com

нормализират нефункционалните субекти чрез морализиращ или терапевтичен дискурс и една по-традиционна институционална организация на производството. Така че след изпълнението гостът трябва да бъде съветван, покровителстван, разпитван и често тормозен от публиката и водещия – всичко това в името на повърхностна, нормализираща моралност. В риалити телевизията биват довеждани и психолози и други експерти, за да представят авторитетна перспектива, чрез която

то едно често чисто воайорско преживяване може да бъде разгледано като „социален експеримент“.

Телевизионните шоута също принадлежат към едни различни икономики на мащаба: макар че има все повече и повече от тях, те все пак са сравнително малко на брой в сравнение с милионите страници в мрежата. Сякаш централизираната организация на традиционните медии не ги оставя да превърнат производството на хората в чиста парична стойност. Телевизионните шоута трябва да имат поука, дори и тази поука да бъде подривана от ексцесивните изпълнения на субектите им.

В интернет обаче този процес на отвеждане и отсъждане (на отговорности, задължения и права) е разпръснат до степен, че практически всичко може да бъде толерирано (садомазохизмът, содомията и нърд културата не са под прицел, поне в интернет, като неща, които трябва да бъдат дисциплинирани или обяснени). Качествената разлика между популярните шоута и успешния уеб сайт следователно не е в демократичните склонности на последния в противовес на експлоататорското естество на първия. Тя е в операцията в рамките на популярните шоута на мажоритарни дискурсивни механизми на териториализация, прилагането на моралност, която е направена излишна и, още повече, нерелевантна, от „ексцесивното“ изобилие на материал в интернет. Дигиталната икономика само косвено се интересува от моралност. Това, от което действително се интересува, е изобилието от производство – едно непосредствено свързване на културен и технически труд, чийто резултат представлява дифузен, недиалектически антагонизъм и криза на капиталистическите начини на остойностяване на труда като такъв.

Както ще видим в следващата глава, би било грешка да считаме такива тенденции като представляващи автоматичен процес на освобождаване от тиранията на капиталистическата експлоатация. Тъкмо обратното, както твърдим и тук – този отворен и разпределен начин на производство е вече поле на експериментиране на нови организационни стратегии. Той начева от отворената потенциалност на множеството, за да развие нови видове принуди, които адекватно да модулират отношението между стойност и принадена стойност – или, както ще ги наречем, преплитането на поява и контрол.

Библиография ➤

Marcus, I. (2016, May 6). Impressions from Bulgaria: Call Centers in Bulgaria: Favoritism and Bullying on High Heels. Retrieved July 25, 2018, from <https://im65blog.blogspot.com/2016/05/call-centers-in-bulgaria-favoritism-and.html>

Marinos, M. (2015). Anti-Neoliberal Neoliberalism: Post-Socialism and Bulgaria's "Ataka" Party. *TripleC: Communication, Capitalism & Critique. Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society*, 13(2), 274–297.

Sassen, S. (2010). A Savage Sorting of Winners and Losers: Contemporary Versions of Primitive Accumulation. *Globalizations*, 7(1/2), 23–50.

Бакалов, И. (2018, July 16). Голямото клане на животни гоїге от СДС през 90-те. Сега всичко га изколят, няма га се усети. *e-vestnik.bg*. Retrieved from <http://e-vestnik.bg/28266/golyamoto-klane-na-zhivotni-doyde-ot-sds-prez-90-te-sega-vsichko-da-izkolyat-nyama-da-se-useti/>

Григорова, В., & Мегаров, Г. (2015). *На прицел: Обществено водоснабдяване*. Колектив за Обществени Интервенции.

Добрев, П. (2018, March 24). Туквата и феодализмът – из болестите по българското земеделуе. *ДВЕРСИЯ*. Retrieved from http://dversia.net/3530/tikvi_feodalizam/

Маркс, К. (1948). *Капиталът. Критика на политическата икономиа*. София: Партизгат.

Маркс, К. (1978). Икономически ръкописи 1857-1859 г. Част втора, в. *Маркс, Карл и Фридрих Енгелс. Съчинения*, 46 *Партньори в престъпността*. (2004). CSD.

Събеv, Д., Йорданов, Р. (2014). Социална икономиа на рудогобува в Родопите. Фондация Фридрих Еберт.

Трайков, Б. (2016, November 30). Първоначално натрупване на капитал: Случаят Варна. *ДВЕРСИЯ*, 7. Retrieved from http://dversia.net/1846/kapital_varna/

Чалъков, И. (2008). *Мрежите на прехода: какво всъщност се случи в България след 1989 г.* София: Изток-Запаг.

Свободен труг ↗

Anonymous. (1997, May 15). The Digital Artisan Manifesto. Retrieved from www.nettime.org

Aronowitz, S., & Di Fazio, W. (1994). *The Jobless Future: Sci-tech and the Dogma of Work*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.

Barbrook, R. (1997, June 17). The Digital Economy. Retrieved from www.nettime.org

Barlow, J. P. (1996). Selling Wine Without Bottles: the Economy of Mind on the Global Net. In P. Ludow (Ed.), *High Noon on the Electronic Frontier: Conceptual Issues in Cyberspace*. Cambridge, MA: MIT Press.

Bayers, C. (1999). Push Comes to Show. *Wired*, 7(2).

Berardi, F. B. (1998). *La Nefasta Utopia di Potere Operaio*. Roma: Castelvechi/ DeriveApprodi.

Berners-Lee, T. (1998). Realising the Full Potential of the Web. Retrieved from <https://www.w3.org/1998/02/Potential.html>

Bosma, J., Broekman, P. V. M., Byfield, T., Fuller, M., Lovink, G., McCarty, D., ... Wilding, F. (Eds.). (1999). *Readme! Filtered by Nettime: ASCII Culture and the Revenge of Knowledge*. New York: Autonomedia.

Castells, M. (1994). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.

Clement, A. (1998). Office Automation and the Technical Control of Information Workers. In V. Mosco & J. Wasko (Eds.), *The Political Economy of Information*. Madison: University of Wisconsin Press.

Davis, J., Hirschl, T., & Stack, M. (Eds.). (1997). *Cutting Edge: Technology, Information Capitalism and Social Revolution*. London: Verso.

Gilroy, P. (1993). *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. London and New York: Verso.

- Haraway, D. (1991). *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. London: FA Books.
- Hesmondalgh, D. (1999). Indie: The Aesthetics and Institutional Politics of a Popular Music Genre. *Cultural Studies*, 13(1), 34–61.
- Horvarth, J. (1998, May 2). Freeware Capitalism. Retrieved from www.nettime.org
- Hudson, D. (1997). *Rewired: a brief (and opinionated) net history*. Indianapolis: Macmillan Technical Publishing.
- Kelly, K. (1994). *Out of Control: The New Biology of Machines, Social Systems, and the Economic World*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Kroker, A., & Weinstein, M. A. (1994). Weinstein Data Trash: the Theory of the Virtual Class. New York: St Martin's Press.
- Leonard, A. (1999). Open Season. *Wired*, 7(5).
- Lessard, B., & Baldwin, S. (2000). *Netslaves: True Tales of Working the Web*. New York: McGraw Hill.
- Levy, P. (1999). *Collective Intelligence: Mankind's Emergent World in Cyberspace*. Cambridge, Mass.: Perseus Books.
- Makdisi, S., Karl, R., & Casarino, C. (Eds.). (1996). *Marxism Beyond Marxism*. London: Routledge.
- Margonelli, L. (1999). Inside AOL's 'Cyber-Sweatshop'. *Wired*, 7(10), 138.
- McRobbie, A. (1998). *British Fashion Design: Rag Trade Or Image Industry*. London and New York: Routledge.
- Natella, A., & Tinari (Eds.). (1996). *Rave Off*. Roma: Castelvechi.
- Negri, A. (1989). *The Politics of Subversion: A Manifesto for the Twenty-First Century*. Cambridge: Polity Press.
- Negri, A. (1991). *Marx beyond Marx: Lessons on the Grundrisse*. New York: Autonomedia.
- Negri, A. (2003). *Guide: Cinque Lezioni su Impero e Dintorni*. Milano: Raffaello Cortina Editore.
- Rheingold, H. (1994). *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. New York: Harper Perennial.
- Robins, K. (1996). *Cyberspace or the World We Live In*. In J. Dovey (Ed.), *Fractal Media: New Media in Social Context*. London: Lawrence & Wishart.
- Ross, A. (1998). *Real Love: In Pursuit of Cultural Justice*. London and New York: Routledge.
- Ross, A. (2003). *No Collar: The Humane Workplace And Its Hidden Costs*. New York: Basic Books.
- Suvin, D. (1991). On Gibson and Cyberpunk SF. In L. McCaffery (Ed.), *Storming the Reality Studio: A Casebook of Cyberpunk & Postmodern Science Fiction* (pp. 349–365). London and Durham: Duke University Press.
- Tapscott, D. (1996). *The Digital Economy*. New York: McGraw Hill.
- Virno, P., & Hardt, M. (Eds.). (1996). *Radical Thought in Italy: A Potential Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Webster, F. (1995). *Theories of the Information Society*. London and New York: Routledge.
- Делъоз, Ж., & Гатари, Ф. (2004). *Анти-Едун – капитализъм и шизофрения*. (А. Колева, Прев.). София: Критика и хуманизъм.
- Делъоз, Ж., & Гатари, Ф. (2009). *Хиляда плоскости – капитализъм и шизофрения*. (А. Колева, Прев.). София: Критика и хуманизъм.
- Лиотар, Ж.-Ф. (1996). *Постмодерната ситуация. Изложение за състоянието на съвременното знание*. София: Наука и изкуство.
- Маркс, К. (1978а) *Критика на политическата икономия (чернова от 1857-1859) (октомври 1857-май 1858)*. (Том 46, част 1) В: *Маркс и Енгелс: Съчинения*. София: Партиздат.